

УДК 631.1:633.1(477.72)

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗЕРНОВОЇ ГАЛУЗИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Р.А. ВОЖЕГОВА – доктор с.-г. наук, с. н. с.

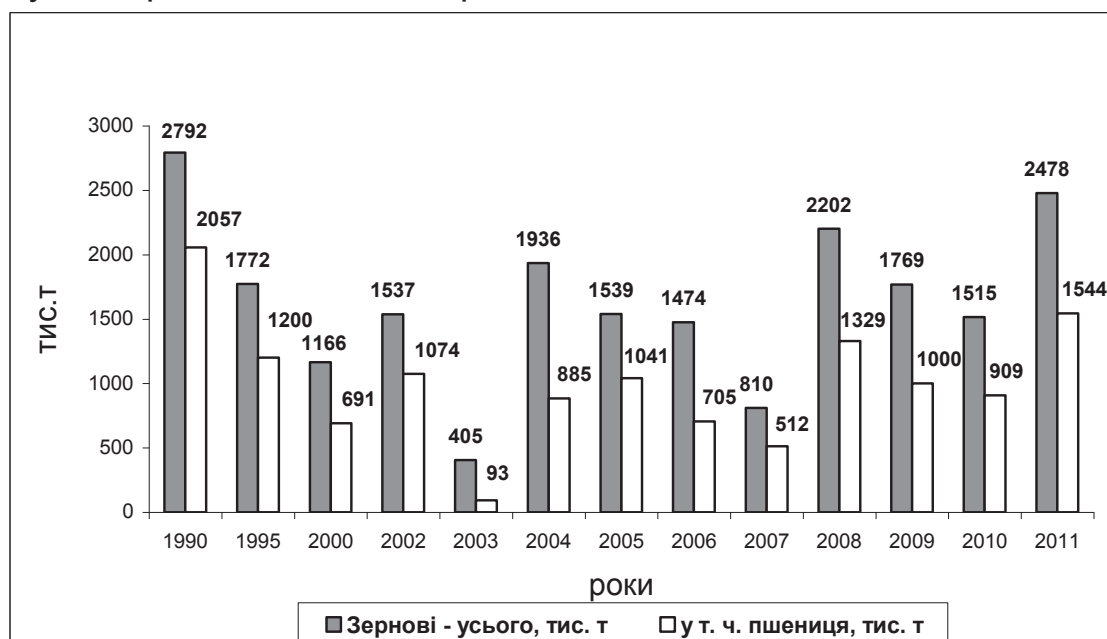
О.М. ДИМОВ – кандидат с.-г. наук, с. н. с.

Л.М. МИРОНОВА – кандидат с.-г. наук, с. н. с.

Інститут зрошуваного землеробства НААН

Постановка проблеми. Зернове господарство відіграє важливу соціально-економічну роль у забезпеченні населення продуктами харчування, зайнятості сільського населення, відновлення природної родючості ґрунтів, формуванні експортних поставок країни та надходженні валютних коштів.

Зернова галузь у рослинництві Херсонської області має першочергове значення. Під зерновими зайнято до 50% посівних площ. Останніми роками збір зернових щорічно перевищує 1,5 млн. тонн (рис. 1). Питома вага області у виробництві зерна в країні коливається в межах 3,8–5,5% (за винятком 2003 і 2007, екстремальних за погодними умовами років). У 2011 р. було вироблено майже 2,5 млн тонн, що є рекордним показником для регіону за період становлення ринкових відносин.

* Розраховано авторами за даними "Статистичного щорічника України за 2010 рік" / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ "Август Трейд", 2011. – 560 с.

**Рисунок 1. Динаміка виробництва зерна
в Херсонській області***

Попри те, що жорстка посуха літа й осені 2011 р. дуже ускладнила сівбу, в області було посіяно 611,8 тис. га озимих зернових культур, з яких 502 тис. га – пшениця та 106,8 тис. га – ячмінь. Це найбільша площа за останні 10 років. На період початку вегетації озимі зійшли на 75,5% площ, з яких на 45% вони були в доброму та задовільному стані. Однак погодні умови лютого 2012 р. (у першій декаді мінімальна температура на глибині вузла кушіння озимих опускалася місцями до 17°C морозу), багато в чому схожі з умовами перезимівлі 2003 і 2007 рр., значною мірою погіршили стан озимих культур, частина з них загинула. Незначні запаси продуктивної вологи в ґрунті з осені та станом на початок відновлення весняної вегетації рослин (у метровому шарі після непарових попередників вони складають лише 35-37 мм, що втричі нижче від середньобогаторічних показників) теж не додають оптимізму. Тож потрібно вносити корективи в структуру посівних площ ярих культур і технологічні прийоми їх вирощування з метою максимального збереження ґрунтової вологи.

Стан вивчення проблеми. Незважаючи на те, що починаючи з 2008 р., в області не отримували валового збору зернових нижче 1,5 млн. тонн, рівень урожайності в окремих господарствах все ще залишається низьким і значно коливається по роках. Не менш актуальною є проблема більш широкого застосування інтенсивних технологій вирощування, підвищення якості зерна, в першу чергу пшениці озимої як головної продовольчої культури.

Для суттєвого збільшення виробництва зерна високої якості в Україні розроблена галузева цільова програма "Зерно України-2015", якою науково обґрунтовано доведення щорічного виробництва зерна в країні до 80 млн тонн при зростанні врожайності зернових культур до 5,2 т/га.

Дослідженню конкретних напрямів розвитку підприємств аграрного сектору присвячені роботи В. Андрійчука, В. Бойка, П. Гайдуцького, М. Дем'яненка, І. Лукінова, Л. Мармуль, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, В. Рябокonia, П. Саблука, В. Ситника, О. Шпичака та інших вчених. Науковими дослідженнями тією чи іншою мірою охоплено більшість питань розвитку сучасних аграрних підприємств. Однак, сучасні умови вимагають постійного аналізу й пошуків резервів високоефективного виробництва зерна. Залишається нерозв'язаною проблема відсутності стимулювання агроформувань і відповідних методів її реалізації. Особливо це стосується прикладних розробок щодо формування стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору та його окремих галузей і позиціонування сільськогосподарської продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках. Необхідність вирішення вказаної проблематики й зумовила вибір теми дослідження та його напрямки.

Завдання і методи досліджень. У роботі вирішувались питання обґрунтування підходів до зростання виробництва зерна, підвищення його конкурентоспроможності без збільшення посівних площ у регіоні, формування пріоритетних напрямів розвитку зернової галузі Херсонської області.

Наукові дослідження базувались на комплексному використанні монографічного, статистичного, абстрактно-логічного методів, економічного та системного аналізу.

Результати досліджень. Херсонщина виробляє зерна значно більше, ніж їй потрібно для внутрішнього споживання, тому частину продукції вона поставляє в західний та північний регіони й промислово розвинені центри країни. Крім того, частина зерна експортується за кордон. За даними відділу статистики зовнішньоекономічної діяльності Головного управління статистики в Херсонській області експорт зернових у 2010 р. становив 27,7 млн. дол. США (на 37,2% менше, ніж у 2009 р.). Переважали поставки пшениці (41,6 тис. т на суму 8,2 млн дол.), ячменю (47 тис. т на 9 млн дол.) та кукурудзи (37,8 тис. т на 7,8 млн дол.).

Тому основною задачею, яка потребує державної підтримки та наукового забезпечення, є підвищення конкурентоспроможності зернової галузі. Конкурентоспроможність зерна як на внутрішньому, так і на світовому ринку визначається техніко-технологічним рівнем виробництва та якістю продукції. Створити сучасне конкурентоспроможне зернове виробництво можна лише зі зміною інвестиційної привабливості галузі, при стимулюванні залучення інвестицій і збалансованості між- та внутрішньогалузевих цінових взаємовідносин. Член-кореспондент НААН М. Хвесик відзначає, що інвестиції є найважливішим засобом забезпечення прогресивних структурних зрушень в охороні довкілля, поліпшення якісних показників діяльності на макро- і мікрорівнях. Чим масштабніші обсяги та вища ефективність інвестицій, тим швидше відбуваються відтворювальний процес, позитивні перетворення [7].

Важливою компонентою, яка чинить безпосередній вплив на урожай, є родючість ґрунтів. Нині в сільському господарстві України якісний стан ґрунтів погіршується. Починаючи з 1995 р., розпочалися перекося в структурі посівних площ, недотримання технологій вирощування сільськогосподарських культур, зменшення обсягів застосування мінеральних і особливо органічних добрив, засобів захисту рослин, хімічних меліорантів, порушення режимів зрошення в поливних умовах, на тлі нестабільної фінансово-економічної ситуації (рис. 2).

Протягом останніх 30-ти років деградовано майже 90% орних земель, з них 40 – еродовано, 26% – закислено. Через надмірне захоплення сільгосптоваровиробників вирощуванням технічних культур, зокрема соняшнику, які виносять з ґрунту велику кількість

поживних речовин (щорічний винос азоту, фосфору, калію на формування врожаю приблизно в 5 разів перевищує обсяги їх надходження), та недостатню кількість внесених для поновлення родючості мінеральних і особливо органічних добрив різко скоротився вміст гумусу в орному шарі та наблизився до критичного рівня (2,5%), нижче якого відновлювальні ґрунтоутворні процеси вже майже не діють. За результатами VIII туру агрохімічного обстеження в Україні низький і дуже низький вміст гумусу зафіксовано на 16% площі.

* Розраховано авторами за даними "Статистичного щорічника України за 2010 рік" / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ "Август Трейд", 2011. – 560 с.

Рисунок 2. Частка удобрених мінеральними та органічними добривами площ під урожай сільськогосподарських культур у сільгосп підприємствах України*

Аналогічна тенденція з застосуванням добрив та гумусним станом ґрунтів спостерігається і в Херсонській області. За даними Херсонського державного проектно-технологічного центру охорони родючості ґрунтів і якості продукції, під час II туру обстеження (1970-1974 рр.) середньозважений вміст гумусу в ґрунті на 1823,1 тис. га обстеженої площі складав 2,52%, а під час IX туру обстеження (2003-2007 рр., 1673,7 га) – лише 2,36%. Кореляційний аналіз показує, що середня швидкість зниження показника вмісту гумусу в ґрунтах Херсонщини – 0,02% за кожний тур агрохімічного обстеження. Це означає, що кожні 10 років у середньому по області втрачається 6,7 тонни органічної речовини в перерахунку на одиницю орної площі і даний процес прогресує.

Випуск 57

Серед основних причин низького рівня застосування господарствами добрив є: 1) дороговизна мінеральних добрив; 2) практична відсутність органічних добрив через недостатню кількість великої рогатої худоби як основного їх виробника [4] (рис. 2). Як видно з рисунка, останніми роками відмічається тенденція збільшення внесення мінеральних добрив. Із застосуванням же органічних справи ідуть набагато гірше, за період 1990-2010 рр. зниження у фізичному вимірі в розрахунку на 1 га склало 17 разів. Багаторічне відчуження великої кількості поживних речовин з урожаєм сільськогосподарських культур та інші негативні явища, що виникли внаслідок антропогенного втручання, потребують відновлення родючості ґрунтів, а це неможливо без внесення органічних і мінеральних добрив.

Прикладом ефективного господарювання на землі в Херсонській області в плані збереження родючості ґрунтів можуть бути такі господарства, як ДПДГ "Асканійське" (директор В. Найдьонова) Асканійської ДСДС ІЗЗ НААН, що в Каховському районі, та ТОВ "Торговий дім "Долинське" (директор В. Хвостов) Чаплинського району. Тут зберегли й продовжують нарощувати поголів'я великої рогатої худоби та вносять на поля органічні й мінеральні добрива в науково обґрунтованих дозах. Як результат – господарства стабільно отримують по 6,5-7,0 т/га зерна озимої пшениці, 9,0-12,0 – кукурудзи, 3,5-4,5 т/га сої та ін.

Необхідно відмітити наступні конкурентні переваги Херсонської області у виробництві високоякісного зерна:

- сприятливі природно-кліматичні умови;
- наявність 285 тис. га фактично зрошуваних земель;
- територіальна близькість до ринків збуту зерна;
- наявність морського, річкового та залізничного сполучення;
- висока ефективність селекційної роботи в установах центру наукового забезпечення агропромислового виробництва області, і перш за все, головній установі центру - Інституті зрошуваного землеробства НААН.

Загальний же низький техніко-технологічний рівень виробництва не дозволяє повністю реалізувати сортовий потенціал зернових культур. Сорт повинен відповідати наступним вимогам: урожайність, стабільність, якість, рентабельність. Якщо товаровиробник сіє насінням низьких репродукцій, то всі досягнення науково-технічного прогресу в сільському господарстві марні. Основними ж задачами насінництва є: швидка та повна реалізація досягнень селекції; прискорене розмноження насіння сортів до обсягів, необхідних для більш швидкого зайняття ареалу його районування; доведення строків сортозаміни до чотирьох-п'яти років; підтримання в сорті у відносній стабільності ознак і властивостей, створених у процесі селекційної роботи; максимальна реалізація продуктивності сорту

через високоякісне насіння та інтенсивні агротехнічні прийоми; впровадження наукових основ побудови регіональної системи ведення насінництва.

Україна з застарілими технологіями значно відстає від світових тенденцій. Однією з причин цього є зниження рівня забезпеченості зернової галузі сільськогосподарською технікою. За 1991-2010 рр. технічна оснащеність сільськогосподарських підприємств України тракторами, комбайнами та сільгоспмашинами значно погіршилася. Так, якщо на кінець 1990 р. в них було 495 тис. тракторів, то на кінець 2010 р. – тільки 151 тис., або в 3,3 раза менше. Парк зернозбиральних комбайнів за цей період становив відповідно 107 і 33 тис. шт., або скоротився в 3,2 раза (табл. 1).

Таблиця 1 – Наявність основних видів техніки в сільськогосподарських підприємствах України, тис. шт. на кінець року*

Найменування техніки	Рік					2010 р. до 1990 р., %
	1990	1995	2000	2005	2010	
Трактори	495	469	319	217	151	30,5
Зернозбиральні комбайни	107	91	65	47	33	30,8
Вантажні автомобілі	296	278	227	147	104	35,1

* Розраховано авторами за даними "Статистичного щорічника України за 2010 рік" / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ "Август Трейд", 2011. – 560 с.

Професор Л. Мармуль вважає, що технічне забезпечення підприємств аграрного сектору знаходиться на низькому рівні, необхідні технологічні операції виконуються технічними засобами, зношеними на 80-90%. Причому ця застаріла техніка потребує значних коштів для підтримання її в робочому стані, а якість виконаних нею робіт низька [6]. Нині кількість техніки, яка відпрацювала свій нормативний термін (а подекуди й 2-3), перевищує кількість придбаної нової більше, ніж у 10 разів. Саме ці чинники зумовили те, що в 2008-2010 рр. обсяг виробленої в Україні сільськогосподарської продукції знаходився на рівні 70% до показника 1990 року. Водночас, внаслідок недостатнього платоспроможного попиту, слабо розвивається вітчизняне сільськогосподарське машинобудування, яке майже повністю зруйноване, за винятком, наприклад, того ж Херсонського комбайнового заводу, а вартість зарубіжної техніки дуже висока. Все це не дозволяє впроваджувати у виробництво високими темпами наукоємні ресурсозберігаючі технології.

Більш ранніми дослідженнями науковців Інституту зрошувального землеробства НААН встановлено, що при вирощуванні озимої пшениці в неполивних умовах за звичайною технологією (обмежені

Випуск 57

витрати ресурсів, внесення добрив – у 1,5-1,7 раза менше рекомендованої норми, система захисту рослин – мінімальна) прибуток становить 73 грн./га, а за інтенсивною технологією, яка передбачає внесення науково обґрунтованої дози мінеральних добрив та застосування інтегрованої системи захисту рослин від бур'янів, шкідників і хвороб – 1436 грн./га [3]. Рівень рентабельності для варіанта з обмеженими витратами ресурсів становить 5,7%, а для інтенсивної технології – 83,8%. Аналогічна тенденція спостерігається і для умов зрошення. Собівартість 1 ц продукції за інтенсивної технології на 6,3-25,4% нижча, ніж вирощеної при обмежених витратах ресурсів.

Серед проблем найближчого майбутнього слід виділити глобальні зміни клімату. В Херсонській області вони відчуються вже зараз. Аналіз динаміки середніх показників атмосферних опадів за останні 65 років (1945-2010 рр.), проведений докторами с.-г. наук Р. Вожеговою та С. Голобородьком за даними Херсонської обласної агрометеорологічної станції [2], свідчить, що останніми роками відбулося незначне їх підвищення. Проте, починаючи з 1999 р., протягом вегетаційного періоду ярих культур (квітень-вересень) відмічено сталу тенденцію і до поступового підвищення середньомісячної температури повітря (рис. 3). Так, якщо середньомісячна температура повітря у ці місяці протягом 1945-2010 рр. складала 17,8°C, то в середньому за 2000-2010 рр. вона підвищилася до 18,8°C, що вказує на істотну зміну погодних умов у південному регіоні в бік потепління.

На Херсонщині, в умовах недостатнього та нестійкого зволоження, винятково важливу роль відіграють зрошувані землі. Використання поливних земель дозволило суттєво зменшити строкатість урожаїв по роках, підвищити продуктивність культур, покращити фінансові показники господарств, ввести у сівозміни нетрадиційні, економічно вигідні сільськогосподарські культури. Так, у період 1996-2000 рр. виробництво зерна на зрошуваних землях області становило 31,5% (табл. 2), а в 2003 р. – 38,1% до загального обсягу його виробництва.

Від розвитку зернової галузі напряду залежить продовольча безпека країни. Її забезпечення потребує стимулювання виробництва вітчизняної продукції та зниження залежності від імпорту продукції тваринництва. Основним завданням рослинництва є забезпечення населення продуктами харчування, харчової промисловості – сировиною, а тваринництва - високоенергетичними кормами. Проте, в Херсонській області первісно порушена структура посівних площ (рис. 4), у той час як, згідно науково обґрунтованих

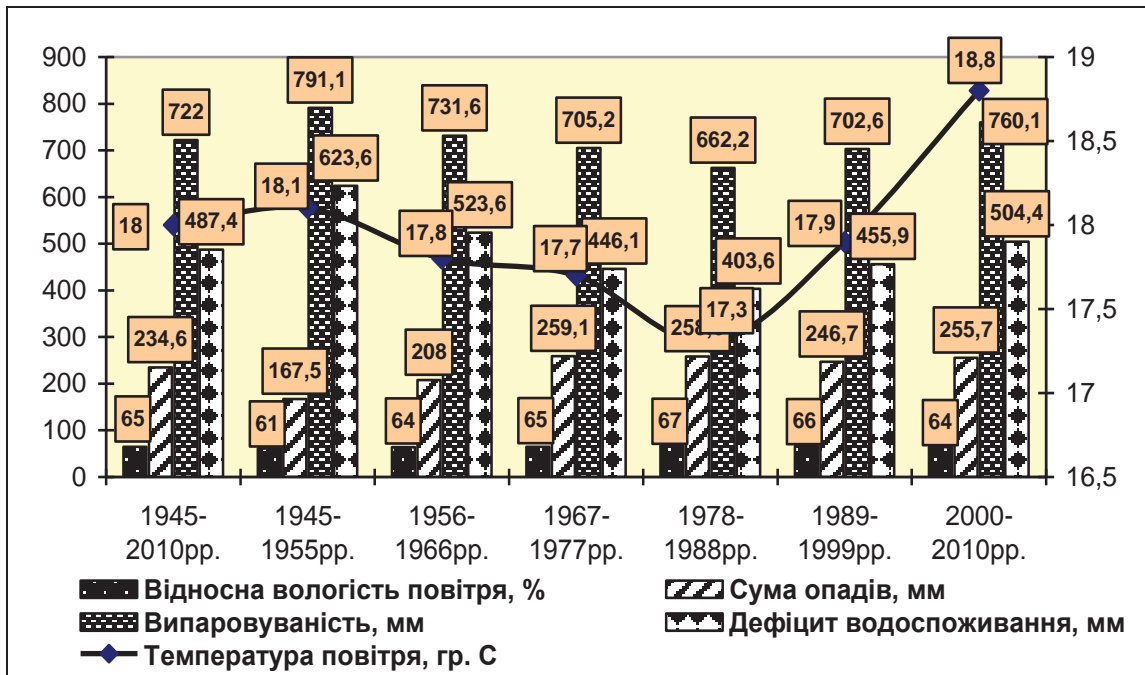

Рисунок 3. Основні кліматичні показники в південному регіоні (за даними метеорологічної станції м. Херсон) [2]

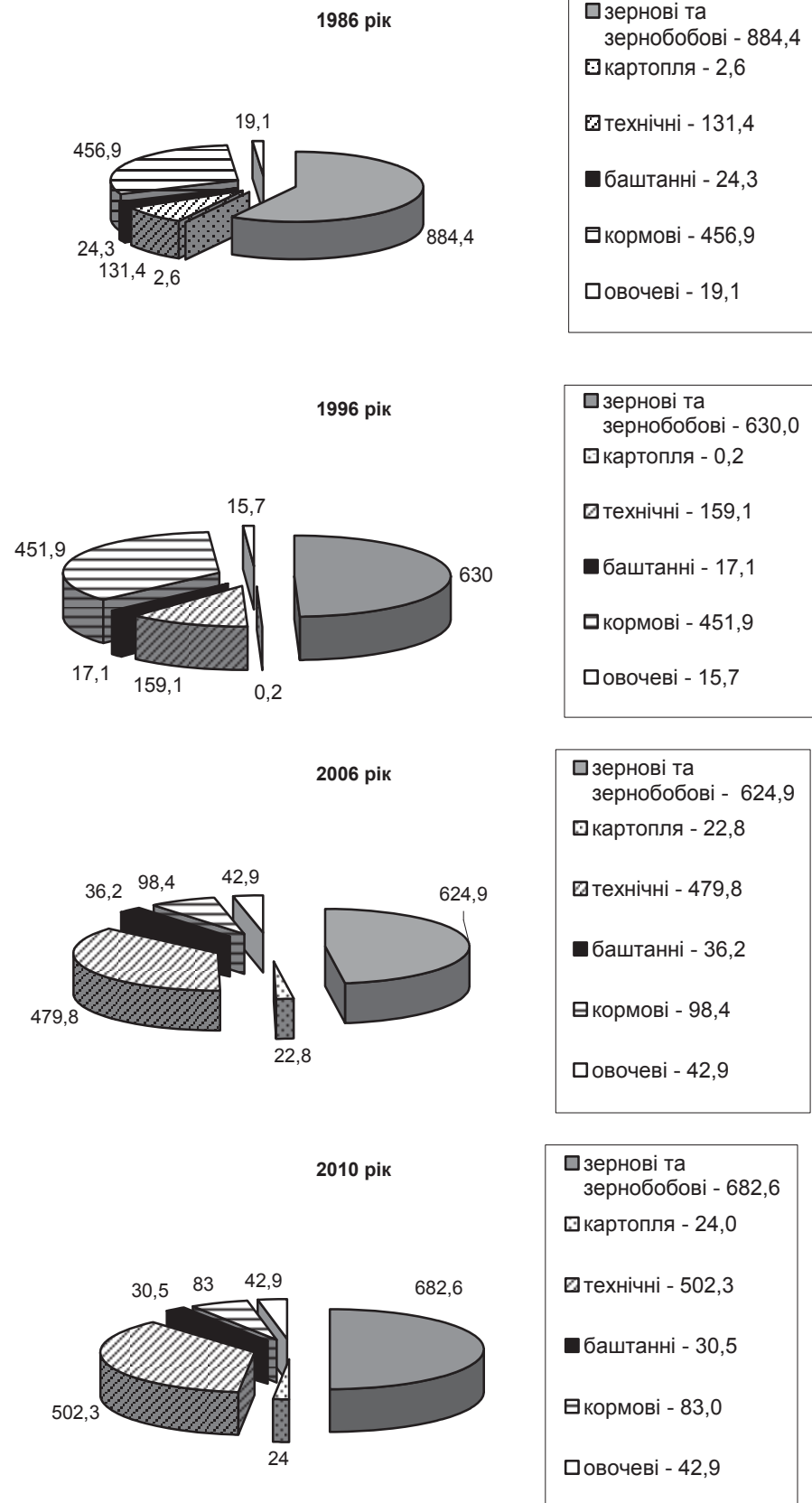
Таблиця 2 – Питома вага зрошуваних земель у посівній площі та виробництві зернових і зернобобових культур у Херсонській області (категорія сільгосп-підприємства), %

Питома вага	У середньому за роки		
	1996-2000	2001-2005	2006-2010
У посівній площі	24,4	18,1	13,6
У валовій продукції	31,5	27,0	25,8

норм у структурі посівних площ на неполивних землях зернові повинні займати 50%, серед яких основна культура озима пшениця – 60-65% до загальної площі зернових. Необхідно поступово розширити посіви гороху та сорго, а в північних районах – кукурудзи [5]. Технічні культури повинні займати не більше 25%, при цьому обмеживши посіви соняшнику 15 відсотками, кормові культури – 5-7%. Для стабілізації водного режиму ґрунту чорний пар повинен займати 18-20% площ.

У наш час проблема продовольчої безпеки в Україні стала об'єктом пильної уваги. Резервами стабілізації росту виробництва зерна в Херсонській області є:

- оптимізація мінерального живлення, збалансованого з запланованим рівнем отримання врожаю та його якістю;

* Розраховано авторами за даними "Статистичного щорічника України".

Рисунок 4. Структура посівних площ сільськогосподарських культур у Херсонській області*, тис. га

Зрошуване землеробство

- застосування інтегрованої системи захисту рослин від хвороб, шкідників і бур'янів;
- підвищення стабільності виробництва зернових культур на основі прогресивних енергозберігаючих технологій;
- збереження, відновлення та підвищення родючості ґрунтів;
- удосконалення структури посівних площ і сівозмін.

Зернове господарство залишається головним внутрішнім донором для розвитку сільськогосподарського виробництва, багато в чому покладаючись на сприятливі погодні умови. Зростання виробництва може бути досягнуте за рахунок поступового технологічного та технічного переоснащення галузі, розширення придбання техніки на умовах лізингу, пільгового кредитування, розвитку ринкової та соціальної інфраструктури, нарощування експортного потенціалу, покращання якості життя сільського населення, підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку.

Постійне зростання цін на пально-мастильні матеріали, добрива, засоби захисту рослин, електроенергію прирікають аграріїв на поступове розорення та зводять нанівець всі зусилля держави з підтримки сільськогосподарського виробництва (табл. 3).

Таблиця 3 – Рівень рентабельності зернових культур у сільськогосподарських підприємствах України та Херсонської області*, %

Культура	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Україна				
Зернові – всього	28,7	16,4	7,3	13,9
у т. ч.: пшениця	24,2	17,6	5,7	9,6
ячмінь	21,5	19,7	- 4,9	- 0,4
кукурудза	47,9	10,6	21,5	29,9
жито	31,2	13,4	- 15,5	- 18,0
овес	21,3	20,0	- 14,3	- 15,0
горох	13,6	28,7	5,8	1,2
гречка	36,8	- 0,6	- 2,1	70,2
просо	35,1	14,2	- 21,2	11,0
рис	5,6	39,1	61,7	26,4
сорго	- 7,8	- 24,2	- 40,4	7,1
Херсонська область				
Зернові – всього	8,3	15,5	5,2	2,5

* Джерело: розраховано на основі даних Держкомстату України

Країни, які входять до СОТ (та й ті, що до неї не входять), виділяють значні кошти з державних бюджетів для підтримки національного аграрного товаровиробника та використовують інші

форми стимулювання сільськогосподарського виробництва. Щодо України, то вона також вдавалася до підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Так, протягом 2005-2008 рр. державна фінансова підтримка вітчизняним аграріям у середньому щорічно зростала на 50%. Однак, у 2009 році, порівняно з 2008 р., вона зменшилася в 4 рази, а в 2010 р. – ще вдвічі [1]. Про необхідність збільшення державної підтримки аграрним товаровиробникам свідчить також рентабельність їхньої діяльності, яка протягом 2005-2009 рр. знаходилася в межах 10-19%, що практично відповідало рівню інфляції в досліджуваній період, а в 2010 році знизилася до 2,6%. Крім того, потрібно відзначити, що в 2005-2009 рр. від 26 до 33% сільськогосподарських підприємств були збитковими і тільки в 2010 р. цей показник знизився до 16%.

Висновки. Найважливішою умовою стійкого нарощування виробництва зерна є перехід до адаптивної системи сільськогосподарського природокористування, яка базується на поєднанні традиційних, природно-наукових і хіміко-техногенних принципів його інтенсифікації. Пріоритетними напрямками інтенсифікації виробництва зерна в Херсонській області є наступні:

1. Раціональне розміщення зернових культур по кращих попередниках.
2. Збереження та підвищення родючості ґрунтів.
3. Впровадження високопластичних, адаптованих до господарсько-економічних умов регіону, екологічно стабільних сортів і гібридів сільськогосподарських культур.
4. Оптимізація технологій вирощування зернових культур.
5. Цілеспрямована селекційно-насінницька політика на вирощування та розповсюдження сортів і гібридів, які створені в установах центру наукового забезпечення агропромислового виробництва області. Впровадження наукових основ побудови регіональної системи ведення насінництва.
6. Більш ефективне використання зрошення земель як одного з вирішальних чинників гарантованого виробництва зерна.
7. Підвищення рентабельності зерновиробництва за рахунок скорочення невиправданих втрат у процесі його виробництва та переробки. Економія на ресурсах, які не впливають на якість і кількість урожаю, враховуючи всі складові процесу.
8. Розвиток галузі тваринництва як основного виробника органічних добрив для підвищення родючості ґрунтів.
9. Фінансова підтримка зернової галузі з державного та місцевого бюджетів.

Все це дозволить довести щорічне стале виробництво зерна в області до 2,5-2,8 млн т.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Борейко В.І. Роль агропромислового комплексу в розвитку національної економіки / В.І. Борейко // Економіка АПК. – 2011. - № 10. – С. 18-22.
2. Вожегова Р.А. Еколого-меліоративний стан та перспективи розвитку зрошеного землеробства / Р.А. Вожегова, С.П. Голобородько // Зрошуване землеробство: зб. наук. праць. – Херсон: ФОР Грін, 2011. – Вип. 55. – С. 3-18.
3. Димов О.М. Економічна ефективність технологій вирощування озимої пшениці в Південному Степу України / О.М. Димов, Г.Є. Жуйков // Таврійський науковий вісник: зб. наук. праць ХДАУ. – Херсон: Айлант, 2007. – Вип. 54. – С. 198-202.
4. Димов О.М. Регіональні проблеми землеробства Південного Степу України / О.М. Димов // Зрошуване землеробство: зб. наук. праць. – Херсон: Айлант, 2011. – Вип. 56. – С. 11-19.
5. Коваленко А.М. Удосконалення структури посівних площ та побудови сівозмін / А.М. Коваленко // Система ведення сільського господарства Херсонської області (наукове супроводження "Стратегії економічного та соціального розвитку Херсонської області до 2011 року"). – Херсон: Айлант, 2004. – с. 52-55.
6. Мармуль Л.О. Матеріально-технічне забезпечення регіональних АПК / Л.О. Мармуль // Економіка АПК. – 2007. - № 2. – С. 12.
7. Хвесик М.А. Стратегічні альтернативи інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку агропромислового комплексу України / М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2011. - № 7. – С. 150-160.